

Роман Кирчів

2. Михайло Максимович (1804–1873).

Видання «Малороссийские песни» було працею, як уже зазначалося, молодого 23-літнього вченого. До того ж, ученого, за офіційним фахом, — біолога, ботаніка, випускника фізико-математичного факультету Московського університету, який він закінчив у 1823 році. Щоправда, спочатку в університеті М. Максимович два роки навчався на словесному факультеті, де захоплювався лекціями відомого на той час професора-поета Алексія Мерзлякова. Це захоплення і набуті знання, напевне, не залишилися без наслідків у його подальших філологічних, а також фольклористичних і взагалі гуманітарних зацікавленнях та студіях.

В автобіографії М. Максимович так згадував про виникнення свого першого збірника: «В січні 1827 року я витримав магістерський екзамен. Утомлений цим екзаменом, я взяв відпустку на 21 день і, відгулявши масляницю в Малоросії у батьківському домі, повернувся в Москву з багатим ужином малоросійських пісень. Упродовж Великого посту написав я магістерську студію «Про системи рослинного царства» і, опублікувавши її, захистив 30 червня. У той час уже друкувалися мої «Малороссийские песни» з поясненнями і порівняльним словником, для якого я впродовж канікул прочитав і слов'янську граматику Дубровського, і сербський словник Вука Степановича... І вийшли вони тоді у велику славу, і у нас, на Русі, і в західній Слов'янщині...»¹.

У наведених словах звертаємо особливу увагу на свідчення М. Максимовича про привезену ним з України до Москви напровесні 1827 року багату збірку народних пісень, яка, очевидно, й послужила основою формування збірника. Ідея створення останнього була, напевно, й одним із головних стимулів поїздки М. Максимовича в Україну до батьківського дому, до рідного гніз-

да, живий спогад про яке не дав йому згубити в московському морі його українську душу.

Народився М. Максимович 15 вересня 1804 року на хуторі (своєї бабки по матері) Тимківщина, тепер — с. Богуславець Золотоніського р-ну Черкаської обл. Походив він із козацького старшинського роду, відомого визначними діячами військово-козацької справи і на церковно-релігійному полі. Але батько його вже носив відмундир російського службовця невисокого рангу. Дитинство М. Максимовича проходило на селі в середовищі матеріної родини Тимковських, серед яких були високоосвічені люди: з чотирьох братів матері, дядьків Тимковських, два були професорами Харківського і Московського університетів, два інші — високопоставленими чиновниками (впливовим російським дипломатом і губернатором Бессарабії)². Навчався він у Новгород-Сіверській гімназії, після закінчення якої сімнадцятилітнім юнаком вступив до Московського університету.

На підставі розрізнених відомостей і автобіографічних згадок у працях М. Максимовича можна вважати, що вже з дитячих і юних років він виніс живий інтерес до народної традиційної культури, який не покидав його в роки університетських студій і пізніше. Ще раніше, а не з часу відвідання рідного краю в 1827 році, він займався і записами творів народної словесності. Так, у московському альманасі «Уранія» за 1826 рік М. Максимович надрукував пісню «Хилилися густі лози» (в «Малороссийских песнях» вона — під № XXXIV. — С. 57, 58) з такою приміткою: «Цю пісню співають на берегах Десни, поблизу Новгорода-Сіверського в селі Чаплівці»³. Згадки про ранні зацікавлення М. Максимовича народною традицією є й у пізнішій його етнографічній праці «Дні і місяці українського

*Продовження статті. Початок див.: Народна творчість та етнографія. — 2006. — №3.

селянина». Розповідаючи про звичай «кумовання» на Трійцю, під час якого співали різних пісень і споживали наїдки, він зазначив: «Будучи учнем Новгород-Сіверської гімназії, я не раз бачив, як кумались у відомому Троїцькому саду та в Полковницькому гаю, але не пригадую, чи було там цілування через березові вінки і так зване «хрещення зозулі», яку символізувала трава «зозулинець»⁴. В іншому місці цієї праці, вникаючи в семантику образу вогню у веснянках і весняних народних обрядах, він знову вдається до спогадів: «Тут мені пригадується народна казка, ще в юності почута мною в Сіверському краї, про те, як вода, сперечаючись з вогнем, заливала його собою, і як вогонь сховався від води в кремін, звідки його потім і стали кресати люди»⁵.

Але в генезі «Малороссийских песен» мала-таки, очевидно, вирішальне значення маслянична поїздка М. Максимовича 1827 року в рідні краї, під час якої він зайнявся цільовим збором народних пісень із проєкцією на збірник. Часу для цього було небагато — всього 21 день офіційної відпустки, включаючи й дорогу туди і назад. Збирач упорався зі своїм завданням блискуче, зібравши багатий матеріал, з якого було що вибрати для збірника, і «досить велику кількість варіантів», які, за кінцевими словами передмови, «можуть бути видані згодом»⁶.

Готуючи свій збірник, М. Максимович, як було зазначено, використав деякі тексти зі збірки дум М. А. Цертелева і надіслані останнім інші пісні, за які йому висловлено подяку в передмові⁷. Тут і в примітках згадано ще декілька імен, завдяки яким упорядник отримав записи пісень і поради: Єлизавета Богаєвська, Павло Лузанов, від якого дістав пісню про смерть чумака в степу «У полі криниченька, холодна водиченька» (№ ХСV. — С. 145, 146)⁸. У примітці до пісні «Ой плавала сіра утка по воді, Кликкала вона матінку ік собі» (№ ХХХ. — С. 51) мовиться: «За цю прекрасну пісню зобов'язаний я моєю вдячністю п[анові] професору І. М. Снегирьову, завдяки працям якого багато народного стало вже відомим»⁹.

Дві пісні взяв М. Максимович із «Львівського пілігрима» і п'ять подав у додатку зі збірки, надісланої його знайомим, колишнім вихованцем Харківського університету, а від 1821 року — професором Віленського університету І. М. Лобойком. І це було б усе, що використав і що сумлінно позначив автор «Малороссийских песен» з наявних публікацій і чужих записів. Загалом небагато — трохи більше десятка пісень. Щоправда, не до кінця з'ясованим є питання, чи взяв щось М. Максимович для свого видання з рукописного збірника, про який він знав і з автором якого був знайомий. В одній із приміток передмови стосовно згадки про заклиральні пісні він зазначив: «Зразки таких [тобто заклиральних пісень. — Р. К.] показував мені покійний Зоріан Ходаковський, після якого залишився значний запас для видання малоросійських пісень»¹⁰. Але ми не маємо жодної відомості, чи був той «запас» уже тоді доступний М. Максимовичу (дещо пізніше він був у його руках), і чи щось із нього потрапило до виданого збірника. Думаємо, що якби це було так, то, як і в усіх інших подібних випадках, це було б відповідним чином зафіксовано.

Сама процитована згадка цікава і як ще одне свідчення того, що вже перед 1827 роком М. Максимович жваво цікавився народними піснями, спілкувався на ґрунті цього зацікавлення зі знаменитим збирачем і знавцем народно-пісенних скарбів З. Доленгою-Ходаковським (він помер 29 листопада 1825 року).

Збірник був підготовлений у дуже стислий строк. Уже 27 квітня 1827 року датується цензурний дозвіл на його друк. А від масляної — поїздки в Україну для збору матеріалу — за якихось два місяці було виконано великий обсяг роботи щодо вибору і впорядкування текстів та проведення спеціальних студій для написання передмови, приміток і словника.

Як згадувалося, «Малороссийские песни» були з інтересом сприйняті і прихильно оцінені в середовищі інтелігенції та в пресі. Але в рецензіях це видання трактували здебільшого як літера-

турне явище і розглядали із загальноросійського погляду. Сам М. Максимович також, без сумніву, бачив у ньому широкий культурологічний контекст, не обмежував його лише загальноросійським баченням, але й недвозначно стосувався до слов'янського культурного відродження і, що особливо істотно, — до реалій і потреб нового українського руху як повноправної складової слов'янського відродження. Власне оцією проукраїнською тенденцією пройнята ідеологія всього збірника, особливо передмови і підходу до вибору пісень, хоч у прямому тексті вона висловлена дуже обережно і скупно.

І саме ця ідеологія найбільшою мірою викликала ентузіазм в українських колах. Вона прочитувалася як заклик до серйозного наукового пізнання народної традиційної культури — головної підвалини національної культури. У промові на загальних зборах членів Південно-Західного відділу Географічного товариства в листопаді 1873 року в Києві, присвячених пам'яті М. Максимовича, М. Драгоманов слушно наголосив, що до видання «Малоросійських песен» його автор приступив «з повною свідомістю всієї широкої ваги таких праць»¹¹.

Цією свідомістю зумовлювалася і вся подальша праця М. Максимовича на полі української фольклористики, його широкі задуми і плани стосовно цього предмета, які через велику зайнятість іншими обов'язками вдалося зреалізувати лише частково.

Після захисту в 1827 році магістерської дисертації «Про системи рослинного царства» М. Максимович читав лекції з ботаніки в Московському університеті, писав і друкував праці з цієї спеціальності. У 1833 році він став ординарним професором з ботаніки. Водночас у всі ці роки після видання першого збірника він продовжує працю на ниві фольклористики.

Зважаючи на висловлене рецензентами побажання щодо доцільності записів і публікації хоча б вибору мелодій народних пісень, М. Максимович підготував разом із російським композитором Олександром Аляб'євим

(1787—1851) збірничок «Голоса українских песен, положенных на ноты для пения и фортепиано Алябьевым» (Москва, 1834). Це гармонізація мелодій 25 українських народних пісень. До речі, про задум публікації пісень з мелодіями згадується в одній із приміток першого збірника М. Максимовича. Він зазначає, що в другому виданні, якщо воно відбудеться, «можуть бути додані і мелодії багатьох пісень»¹². Залучення відомого у свій час композитора до видання українських народнопісенних мелодій — важливий крок М. Максимовича.

Того ж 1834 року в Москві вийшов наступний збірник «Украинские народные песни, изданные Михаилом Максимовичем». Звертає на себе увагу відхід у назві, як і в збірнику мелодій, від казенного «малоросійские» чи «южнорусские». М. Максимович пізніше пояснював, що в своєму першому збірнику термінологію «малоросійские песни», «малоросійський язык» він запозичив із заголовного листка «Енеїди І. Котляревського»¹³ (очевидно, з видань «Енеїда на малоросійський язык перелицованная... 1788, 1808, 1809 рр.». Але далі віддав перевагу відетнонімному прикметникові «українські». І це також одна із засадничих позицій ученого в його розумінні самобутності українського народу, його мови, історії, культури. Свідомо чи несвідомо він прихилився до поняття «Україна», семантика якого у сприйнятті української молоді інтелігенції набирала все більшого політичного значення на противагу нав'язаній назві «Малоросія», «що була дискредитована офіційним імперським ужитком як символ колоніальної політики Росії ще з 1709 року»¹⁴.

При заголовку збірника зазначено «Часть первая», а в передмові пояснюється, що це перша частина задуманого кількатомного видання українських пісень, для якого, за словами автора, у нього впродовж семи років від часу видання першого збірника нагромадилося багато матеріалу — дві з половиною тисячі пісень, і ця кількість може бути подвоєна шляхом збирання з живого їх побутування»¹⁵. М. Максимович називає осіб, завдяки яким збагатилося його

зібрання народнописенного матеріалу: першого видавця українських дум князя Цертелєва, М. В. Гоголя — «нового історика Малоросії», автора «Вечорів на хуторі поблизу Диканьки», І. І. Срезневського — видавця «Запорозької старини», О. Г. Шпигоцького — «перекладача Валленрода» [тобто перекладача російською мовою поеми А. Міцкевича «Конрад Валленрод». — *Р. К.*], «поважаного І. В. Крамаренка, О. М. Бодяньського і деяких інших», яким складає подяку¹⁶.

Цим переліком М. Максимович зафіксував заангажованість до збирання українських пісень досить широкого кола відомих у тогочасному культурному середовищі Росії людей, а зазначенням їхніх гідностей наголошував на важливості цієї праці. Тут він згадав і про придбання «відомого зібрання народних пісень покійного З. Ходаковського, багатого обрядовими піснями, особливо весільними»¹⁷. Отже, рукописний збірник українських пісень З. Доленги-Ходаковського з'явився у М. Максимовича в ході підготовки «Українських народних песен». Він використав його для виданої першої частини і, очевидно, мав широко залучити його матеріал в аносованих наступних частинах: у другій, що повинна була представити пісні з вираженням любові, глибоких переживань, ніжності і туги жіночої душі, в тому числі й пісні про залучених до сімейного життя козаків; у третій, що мала охопити жартівливі, гумористичні пісні: «гулливые» — з домінуванням веселого настрою і карикатурністю; і в четвертій, що мала подати всі цикли календарно- і родинно-обрядових пісень.

Це вперше в українській фольклористиці заявлено таке широкомасштабне видання народних пісень, згрупованих співвідносно, за словами упорядника, з їхнім предметом і без порушення штучною класифікацією «гармонійного світу живої поезії народу»¹⁸. Тексти пісень мали супроводжуватися пояснювальними зауваженнями і примітками. Окремим додатком до видання мали бути тлумачний словник і граматика української мови.

М. Максимович наголошував на бажанні «якнайповніше» і «якнайдосконаліше» представити багатства української народної поезії, висловлював розуміння небуденної важливості й складності цього завдання, а тому просив і закликав своїх освічених краян-українців активно приєднатися до цієї праці — збирати і надсилати йому записи пісень. При цьому зазначав, що записи мають бути точні, в такому самому вигляді, як вони співаються в народі, без змін, пропусків і додатків, з пояснювальними примітками про місця, особи і маловідомі слова, а хто може, — то й з мелодіями»¹⁹.

На жаль, здійснитися цьому задумові не судилося. Вийшла тільки перша частина, яка містить твори історичної козацької народної поезії. Матеріал тут згруповано в трьох розділах, названих, як і в «Малороссийских песнях», книгами. Кожна з них представляє певну жанрово-тематичну групу історичної козацької пісенності: книга I — українські думи; книга II — пісні козацькі «былевые»; книга III — пісні козацькі побутові.

Крім чіткого осмислення дум як специфічного видового явища української народної поезії (про що вже мовилося вище), М. Максимович досить логічно й прозоро визначає і дві інші групи. Слово «былевые» на українську перекладається як «билинні» — прикметник від жанрової назви давньоруської епічної пісенності «билина». У М. Максимовича це слово є скоріше похідним від назви «билиця» — те, що було в дійсності, бувальщина. Означення «былевые» він стосує до пісень про історичні події й особи — з відображенням народної історичної свідомості, до пісень, які дістали у фольклористиці класифікаційне означення «історичні». Автор збірника навіть намагається відповідно погрупувати їх у хронологічному порядку, виділяючи підрозділи: 1) билінні пісні про доунійні часи козаччини; 2) билінні пісні про часи козаччини від повстання проти унії до смерті Богдана; 3) билінні пісні про часи після Богдана до кінця Гетьманщини; 4) билінні пісні після Гетьманщини (до кінця XVIII ст.).

У третьому розділі (книзі) збірника М. Максимович виокремив пісні з відображенням побутових аспектів життя козацької України, занепаду, розмивання й видозмін козацького стану. У вступному зауваженні до цього розділу він зазначив, що «пісні цього відділу виражають різні сторони козацького побуту переважно в чотирьох його видах: військовому, бурлацькому, чумацькому і гайдамацькому»²⁰. Відповідно в рамках розділу виділено пісні військові, бурлацькі, гайдамацькі, чумацькі. У сучасних класифікаціях вони віднесені здебільшого до історичних і частково — до соціально-побутових.

Аналітичні дослідження «Украинских народных песен» докладно висвітлюють їхні джерела та міру й спосіб опрацювання текстового матеріалу упорядником²¹. Відомо, що в першому розділі («книзі») передруковано думи зі збірки М. Цертелева з деякими виправленнями і додатком кількох дум з інших тогочасних публікацій, що і в двох наступних розділах М. Максимович скористався, поряд із власними збірками, також надрукованими і рукописними матеріалами інших авторів, у тому числі, як виявилось згодом, і фальсифікатами.

Але це не знижує фольклористичної вартості збірника, тим більше, співвідносно до цього часу. Він був першою спробою створення корпусу історичної народної пісенності козацької України. Вражав, передусім, цілісним тематичним спрямуванням, системністю добору та розміщення і характером коментування текстового матеріалу, що разом переконливо підтверджувало концепцію тісної пов'язаності народної поезії з історією і її своєрідним осмисленням у народній свідомості та поетичністю. З цього погляду збірник був оригінальним явищем не тільки в українській, а й тогочасній загальнослов'янській фольклористиці, не менш історично значущим, ніж «Малороссийские песни».

Тому не дивно, що це видання також викликало широкий культурний резонанс, за виразом М. Гоголя, «произвело эффект»²². Особливо істотним є те, що у відгуках, друкованих ма-

теріалах, пов'язаних з появою збірника, порушувалися й ширші питання української проблематики. Видавець одного з найповажніших російських журналів «Отечественные записки» А. Краєвський писав у 1834 році в листі до М. Максимовича: «У виданих Вами думках і піснях... я знайшов ціле море нової насолоди: це жива книга буття Малоросії, поетичний літопис в уривках, де кожне слово дихає життям, де цілий народ — поет-історик. Дивно, як до цього часу люди, які бралися писати історію України, не звернулися до цієї багатой скарбниці, не пробували реставрувати цілу будівлю малоросійської історії за цими живими, промовляючими, не вивченими ще уламками»²³. І далі той же автор зазначає, що збірник важливий не тільки для українців, але й для «всього освіченого світу», акцентує на тому, що «без історії Малоросії не пізнають європейці сутнісної сторони слов'янського духу»²⁴.

І. Срезневський у статті «Взгляд на памятники украинской народной словесности» висловився у зв'язку зі збірником М. Максимовича про українську мову: «У теперішній час, здається, уже немає потреби доказувати, що мова українська (або, як іншим до вподоби називати, малоросійська) є мова, а не наріччя російської або польської, як дехто доказує; багато хто переконані, що ця мова є однією з найбагатших слов'янських мов»²⁵.

Російський і український учений Ю. Венелін пов'язав з виходом збірника М. Максимовича свою значну за розміром працю «Об источниках народной поэзии вообще и южнорусской в особенности»²⁶, в якій велику увагу приділив порівняльному розглядові українських народних пісень з іншими слов'янськими, зокрема російськими, вказав на виняткове багатство й оригінальність української піснетворчості.

Значну за обсягом студію присвятив збірникові польський письменник М. Грабовський²⁷, який високо оцінив це видання і достоїнства української народної поезії. Він докладно описує зміст збірника, переповідає та цитує його передмову й коментарі, особливу ж увагу приділяє самим текстам пісень і дум, супроводжу-

ючи їх характеристику польськими перекладами окремих фрагментів, подає понад двадцять повних народнописених зразків, у тому числі кількох прозових і чотирьох віршових перекладів українських дум. Останні він оцінює як «художньо завершені плоди людського духу», які безсумнівно можна віднести до «архівових мистецтва» і які потрібно якнайширше популяризувати²⁸. Переклади дум М. Грабовського належать до перших спроб іномовної трансляції цього жанру української народної поезії і, як на свій час, відзначаються неординарними літературними якостями.

У бібліографічному огляді збірок слов'янських народних пісень, надрукованому в журналі «*Časopis Českeho Museum*» за 1838 рік, П. Шафарик назвав видання М. Максимовича «найкращим... збірником українських пісень»²⁹. Подібно оцінювали це видання і непоодинокі інші тогочасні діячі. Польські романтики перекладали і переспівували з нього українські пісні й думи.

Все це високо піднімало авторитет української народної поезії передусім в очах самих українців, утверджувало позитивну репутацію праці над збиранням і вивченням творів усної народної словесності і загалом корисно впливало на становлення української фольклористики. Істотне значення мали для останньої також і порушені та розвинуті М. Максимовичем (порівняно з його першим збірником) ідеї та питання теоретико-методологічного характеру: стосовно самобутності української мови, історичної сутності й поезики українських народних пісень, їхньої класифікації, жанрової особливості дум.

На повний голос прозвучала в збірнику принципово важлива теза про генетичний зв'язок української народної пісенності з давньою поетичною традицією Київської Русі, зокрема зі «Словом о полку Ігоревім», — теоретичному положенню, обґрунтуванню й доведенню якого М. Максимович приділив велику увагу у своїй подальшій науковій діяльності. Вступні зауваження до розділу про козацькі історичні пісні він завершив такими словами: «Слово о полку Ігоревім» є дорогоцінним

пам'ятником Південноруської поезії XII століття, який, на мою думку, має поетичну однорідність з українськими думами і піснями»³⁰.

Подальший розвиток дістає і тема органічної історичної єдності галицьких українців із загальноукраїнським етнокультурним простором. Її проводить М. Максимович як залученням галицьких пісень до відповідних розділів збірника (приміром, «Чорна рілля заорана...» — до козацьких, і опришківської «А що у тій Чорногорі за вороні коні» — до гайдамацьких), так і опертими на фольклорному та мовному матеріалі висновками. У примітці до «Передмови» повідомляє, на основі інформації в російській пресі, про видання граматик української мови галицьких авторів Й. Левицького та Й. Лозинського, а також збірника галицьких пісень (йдеться про видання Вацлава з Олеська «*Pie ni polskie i ruskie ludu galicyjskiego*» — Л., 1833)³¹. Тут же зазначає: «Більша частина галицьких пісень не тільки схожа з піснями українськими, але багато пісень навіть одні і ті ж — внаслідок однорідності...». І далі відсилає читача до своєї історичної розвідки у вступі до другого розділу збірника про те, що складовою України є її західна частина — «Червлена (Червона) Русь або Галичина, де південноруська мова і «тепер називається руською»³².

Того ж 1834 року М. Максимовича призначено першим ректором новозаснованого Київського університету, молодий ординарний професор ботаніки водночас стає деканом історично-філологічного факультету і професором російської словесності. Це призначення було здійсненням бажання вченого повернутися в Україну, туди, де, за його словами, були «земля і небо його предків». Він пов'язував з цим переїздом і надію глибше та більше займатися українським фольклором. Про це він згадує і в передмові збірника 1834 року³³, маючи, очевидно, на увазі також сподівання на кращу можливість реалізації в Києві задуму кількатомного видання українських пісень.

Ще перед переїздом М. Максимович писав із Москви в листі від 5 червня 1834 року до

редактора петербурзького «Журнала Министерства народного просвещения» К. Сербіновича, що в Києві має намір зайнятися студіями над російською й українською словесністю, повідомляв, що, зокрема, стосовно другої має вже «несколько обдуманних предметов и в этом году надеюсь Вам доставить две статьи: о песнях украинских в сравнении с русскими, — и об языке малороссийском»³⁴.

Однак не так склалося. Поточні професорські й організаційно-наукові ректорські обов'язки вченого поглинули його час. І хоча вже наприкінці 1835 року він звільнився з ректорства, як професор словесності повинен був займатися докладними студіями цього предмета, починаючи від архівних першоджерел. До того ж, М. Максимович перейнявся ідеєю відродження в Києві наукового життя, заснування тут археографічної комісії, дослідної роботи, сам занурився в дослідження старожитностей, історії, літератури, мови України, своїми блискучими університетськими лекціями намагався зацікавити і залучити до цієї праці талановиту молодь.

Все це, звісно, відсувало фольклористику на дальший план у науковій діяльності М. Максимовича, але воно було надзвичайно важливим щодо підготовки наукового підґрунтя для розвитку цієї галузі українознавства взагалі. Маючи на увазі те велике місце, яке займала українська проблематика в науковій діяльності М. Максимовича в Києві, М. Грушевський констатував (можливо, не без деякого перебільшення), що доручену цьому вченому катедру «русской словесности» він «перетворив... в катедру українознавства»³⁵. І далі продовжував: «Не покидаючи своїх природних інтересів, він писав на теми філологічні, історично-літературні, етнографічні, історичні, археографічні, археологічні, і що найважливіше, — писав з сього нового становища — відродження Київської української традиції»³⁶.

І вельми прикметним є те, що прихильно толерований російським самодержавним режимом учений при цьому нічим відверто не порушив своє лояльне (і навіть вірогідне) до

цього режиму реноме. М. Максимович, можна сказати, віртуозно скористався політичною ситуацією, в якій заснування Київського університету було замислене імперським режимом, наляканим недавнім польським повстанням (1831), як один із ефективних засобів протидії польським впливам на українському Правобережжі. Головним призначенням університету офіційно вважалося бути чинником русифікації правобережних теренів України, які після розподілу Польщі наприкінці XVIII ст. відійшли до Росії, «поширення російської освіти і російської народності в ополяченому краю західної Росії».

Наукова позиція М. Максимовича справляла враження підпорядкованої цієї настанові. Він стверджував у своїх працях, що Київ, Південна Русь, її народ, історія, культура, мова органічно пов'язані з княжою Київською руською епохою, тобто мають на цій землі тисячолітню традицію. Та при цьому виразно наголошував на визначальності в цій багатовіковій етнокультурній тяглоті передусім південноруської, тобто української, традиції. Науковому обґрунтуванню цієї ідеї вчений приділяв велику увагу в своїх університетських лекціях і книзі «История древней русской словесности» (Кн. I. — К., 1839). У передмові до свого українського перекладу «Слова о полку Ігоревім» він зазначив, що цей переклад виконано «мовою і складом українських пісень, які знаходяться зі Словом... у якнайближчій і прямій спорідненості»³⁷.

Історик Київського університету В. Шульгін на основі власних спостережень констатував, що М. Максимович читав лекції з історії «російської словесності за власними записками, складеними на основі студіювання самих пам'яток вітчизняної словесності з особливим наголосом на українську народну поезію і Слово о полку Ігоревім»³⁸. Однією з головних була його теза, що ще в давньоруський період «власне народна або усна словесність ішла в нас поруч зі словесністю освіченою або писемною»³⁹.

Згодом М. Драгоманов у промові, присвяченій пам'яті М. Максимовича, зважаючи на підцензурність своїх слів, все ж висловився досить виразно про ідейну сутність такої позиції вченого: «Всякий, хто знає історію південно-західної Руси і її стан, надіємося, порозуміє без дальших слів, яке величезне практичне державне значення має думка, що мова, поезія, чуття хлопа в південно-західній Руси — прості потомки мови, поезії, чуття князів старокиївської землі. І справді, ті праці й ті інтереси, яким віддавався етнограф і археолог Максимович у Києві й опісля, мають стільки ж наукове, скільки й політичне значення»⁴⁰.

Цей «політичний» сенс, напевне, не залишився непоміченим і для охоронців імперії. Він був не менш небезпечним для московської експансії в Україні, ніж польські впливи. Це й було, мабуть, вагомим чинником короткотривалого ректорства, а далі й цілковитого відходу талановитого вченого з професорської посади. Хоча в заяві і листуванні М. Максимовича, в офіційному мотивуванні його відставка пояснювалася незадовільним станом здоров'я, проте не можуть не насторожувати деякі моменти цієї справи: якесь на диво легке сприйняття владою відходу з університету авторитетного професора, хоч заступити його тут не було ким; призначення гранично мінімальної щорічної довічної пенсії (762 руб. 45 коп. сріблом) попри університетське клопотання значно більшої суми; перешкоди й дискримінаційні умови при спробі повернутися на професорську роботу⁴¹.

Очевидно, що М. Максимович не міг почуватися комфортно в рамках тих казенних зобов'язань, які як університетський службовець повинен був виконувати, в тому числі й секретних «поліційно-донощицьких». Автори недавно виданої монографії озвучили видобуту з архіву секретну інструкцію з датою 30 листопада 1834 року, якою попечитель Київського учбового округу фон Брадке вимагав від ректора М. Максимовича стежити за професорами, ад'юнктами і вчителями та доповідати особисто попечителю про все те, що

могло виявитися в лекції викладача «противодействующее веро, нравственности, покорности властям и возбуждение любви к какому-то отечеству, отделяемому превратными мыслями от общего любезного отечества». Ректор повинен був повідомляти про ворожі до влади дії працівників університету, їхні зв'язки з підозрілими особами, інспіровані на нарадах політичні питання та про всі інші випадки, які здаватимуться йому підозрілими. Ректорові нагадували про «особливу ситуацію в краї»⁴².

Отож, мабуть, не тільки через недугу — «нервическую болезнь» — вирішив М. Максимович «піти» з університету і прийняти статус «приватного вченого». Навесні 1841 року він виїхав з Києва і поселився в глибокій провінції, в невеличкому маєтку на хуторі Михайлова Гора поблизу села Прохорівка (тепер — Канівський р-н. Черкаської обл.). Тут, оздоровлюючись, він продовжує наукову працю, підтримує діяльний зв'язок із київським осередком учених, який завдяки його зусиллям розвивав свою працю. У Києві він особисто познайомився і подружився з Тарасом Шевченком, близько зійшовся з іншими визначними діячами української культури.

Тяглисть фольклористичних інтересів М. Максимовича відлунує в його особистому листуванні, звертаннях у наукових працях 30 — 40-х років XIX ст. і наступних десятиліть до творів української усної народної словесності, відзивається вкрапленнями в них пісенних та інших народних текстів, його судженнями про поетику народних пісень, пряму пов'язаність української літературної мови з народнорозмовною і уснопоетичною традицією.

У 1849 році вийшов у Києві третій збірник українських пісень М. Максимовича⁴³. Цензурний дозвіл на його друк датований 23 травня 1845 року. Як видно із запису в одному зі звітів про свою діяльність, підготовкою до видання цього збірника М. Максимович займався в другій половині 1844 року. Тут же й пояснення причини затримки його друку: «только за неимением достаточной к тому суммы»⁴⁴.

У вступному слові до збірника упорядник інформує, що впродовж 20 років збирав українські народні пісні і тепер приступає до «нового, повнішого їхнього видання». Мовиться про задуманий «Збірник українських пісень» у шести частинах (томах), кожна з яких, за словами вченого, міститиме один «відділ» чоловічих та один або два — жіночих пісень. І в такому порядку має бути вміщено близько двох тисяч пісень⁴⁵. Тут дається і додаткова інформація про джерела народнопісенних текстів М. Максимовича: «Половина їх [пісень. — Р. К.] зібрана мною самим переважно в Полтавській губернії. Другу половину і численні варіанти я дістав від різних осіб з усіх кінців Південної Русі». У примітці додає: «Сюди належить і зібрання пісень, переважно волинських, яке залишилося після покійного З. Я. Ходаковського. Воно куплене мною від його вдови і дотепер знаходиться в мене як у рукописному оригіналі, так і в копії, переписаній у Москві незабаром після смерті збирача»⁴⁶.

Однак, як і попередній почин такого задуму (1834), і тепер обійшлося лише випуском першої частини. До того ж, цей збірник, на відміну від двох попередніх, вийшов менш оригінальним щодо самого матеріалу. Перший найбільший його «відділ» склали думи — 20 зразків, із яких лише чотири були ще ненадрукованими. Щоправда, це було на свій час найповніше видання українських дум, і саме цією своєю предметною якістю збірник привернув до себе увагу наукової громадськості, зокрема, викликав цікаву студію відомого російського вченого Федора Буслаєва «Об эпических выражениях украинской поэзии»⁴⁷.

Своїми посторінковими примітками до текстів дум, спробою їх датування М. Максимович розвиває вчення про історичний контекст і поетику цього жанру народної творчості. Особливо цінною з цього погляду є передмова («Предисловие») до першого «відділу» збірника, в якій автор розвиває і конкретизує свої попередні судження про жанрову специфіку дум у системі української народної поезії і ставить на перше місце таких виокремлювальних

ознак їхньої віршовий розмір. «Думи, — пише він, — від інших українських пісень відрізняються різноманітною, вільною мірою своїх віршів, які складаються із нерівної кількості тонічних стоп, і невизначеною кількістю складів (від 4 до 20 і навіть більше). Така різномірність вірша зумовлена епічною властивістю української думи, яка тільки зрідка переходить у ліричний тон пісні, приймаючи в таких випадках і певний пісенний розмір»⁴⁸.

Продовжуючи характеристику дум, М. Максимович зазначає, що своїм різномірним складом віршів вони відрізняються від великоруських оповідних і сербських юнацьких пісень. Від них думи також відрізняються розвинутою римою, якою об'єднується не раз до 10 рядків. Зачатки такого віршового складу він бачить у «Слові о полку Ігоревім», із яким, знову наголошує цю думку, «українські думи є в найближчій спорідненості, і при посередництві якого вони примикають до стародавніх південноруських співів, на жаль, утрачених»⁴⁹.

Свої попередні зауваги про бандуристів як головних виконавців і носіїв дум доповнює М. Максимович яскравими штрихами їхнього образу з натури та міркуваннями про їхню історичну співвіднесеність зі старогрецькими рапсодами, які оспівували своїх героїв, побренькуючи на струнах ліри або пандури, та з давньоруськими співцями. Бандуристи, як і «наші південноруські співці, звичайно сліпі старці, співали і тепер ще співають у народі свої думи й пісні, граючи при цьому на багатострунній бандурі обома руками»; так і наш «соловей старого часу — Боян — не десять соколів на стадо лебедів пускав; но свої віщі пальці на живій струни покладав, і вони самі славу князям рокотали»⁵⁰.

У розвиток цієї порівняльної тези вчений стверджує, що й через чотири століття після Бояна південноруські співці «славили подвиги хороброго товариства козацького і українських витязів», серед яких були і руські князі, при чому, князь Дмитро Вишневецький, дотепер оспівуваний у народі під іменем лицаря Байди⁵¹. Констатує присутність у думках також

побутової теми і нерідко оспівування родинних почуттів, М. Максимович наголошує на дидактично-настановчій тенденції цих мотивів стосовно того, що є «святим обов'язком людини». У зв'язку з цим робить висновок про важливий і поважний суспільно-функціональний статус українського бандуриста: він «не був забавником і скоморохом»⁵².

Другий «відділ» збірника, за з класифікаційною системою М. Максимовича, присвячено жіночим пісням. Він за обсягом порівняно невеликий (с. 93–144), але цікавий і свіжий передусім підходом упорядника до групування цього масиву народної пісенності. Він пропонує тематично-функціональний принцип і на перше місце висуває коліскові та материнські пісні як такі, наспіви яких першими вкладаються в душу дитини, ті, які є виразом материнських переживань і настроїв⁵³. Обидві групи відзначаються гарним вибором текстів пісень.

Отже, і цей збірник, незважаючи на те, що в міжчасі від видання 1834 року з'явилася вже низка збірок українських пісень інших авторів, не був ординарним явищем. Він стимулював, розвивав наукове осмислення української народної пісенності, збагачував його продуктивними думками, ідеями, спостереженнями вченого та був прикладом творчого пошуку, оптимальних практичних моделей видання українських народних пісень. Можемо тільки пожаліти, що і цей едиційний проект обмежився лише першою книжкою.

Ще одним важливим результатом перманентних фольклористичних студій М. Максимовича була праця «Дни и месяцы украинского селянина». Перша її частина «Весна» була опублікована в 1856 році⁵⁴, а інші, на основі рукописних матеріалів автора, — значно пізніше і найповніше, фактично в наш час⁵⁵. Ця праця була задумана як фольклористично-етнографічний нарис українського народного календаря, структурований за порами року — (весна, літо, осінь, зима) — із поділом, у рамках відповідних розділів, на місяці й дні, з якими пов'язувалися традиційне регламентування господарсько-трудова діяльність українського

селянина, певні святкування, «звичаї», обряди, ритуали тощо.

Видання «Дні і місяці українського селянина» здобуло високу оцінку в науковій літературі другої половини XIX і XX ст., особливо з етнографічного погляду. Але не менш цінною є ця праця і як пам'ятка української фольклористики. Передусім представленим у ній багатим матеріалом української усної народної словесності — і не тільки пісенної, але й інших жанрів: казок, легенд, переказів, усних оповідань, замовлянь, примовок, особливо прислів'їв і приказок. Цей матеріал засвідчує широкий діапазон збирацької діяльності вченого і її тяглість у різні періоди його життя (на основі паспортизаційних даних записів цього матеріалу і відомостей про його походження). По-друге, ця робота цінна як зразок реалізації методологічних засад публікації обрядового фольклору разом із описом відповідних обрядів, про що писав М. Максимович уже в рецензії на «Малороссийскую деревню» І. Кулжинського в 1827 році⁵⁶, і певною мірою того ж року практично заявив такий підхід у примітках до обрядових пісень збірника «Малороссийские песни». По-третє, комплексним аналітичним осмисленням цього матеріалу як носія важливої інформації про давню світоглядну, ритуально-магічну семантику і функціональність традиційних обрядово-звичаєвих структур, їхню пов'язаність із реаліями повсякденного життя народу, його трудовими буднями й святами, віруваннями та уявленнями.

Відхід від офіційної науки (як професора університету) дав М. Максимовичу можливість розширювати і нароцувати сферу українознавчих досліджень, зануритися в студії давніх архівних джерел і пам'яток. Все більшого поглиблення набуває, зокрема, його наукове осмислення історії, культури доби Київської Русі та прямої пов'язаності з нею наступних етапів етнокультурної ситуації в Україні. Головні концептуальні результати з розробки цієї проблеми знайшли особливо яскравий вияв у полеміці М. Максимовича з відомим московським професором і письменником Михайлом Погодіним.

У середині ХІХ ст. останній виступив з теорією про великоруський етнічний характер давнього аборигенного населення Києва і взагалі Середнього Подніпров'я, яке, мовляв, було винищене і витіснене на північний схід татаро-монгольською навалою, а вже згодом, десь у ХІІІ–ХІV ст., цей спустілий простір був колонізований прибульцями з Прикарпаття й Карпат — предками теперішніх «південнорусів»-українців. На цьому ґрунті доводилося виняткове право Росії на Старокиївську Русь, її культуру.

У кількох циклах полемічних статей, опублікованих у московському журналі «Русская беседа» («Филологические письма к М. П. Погодину» (1856), «Ответные письма к М. П. Погодину» (1857), «Новые письма к М. П. Погодину. О старобытности малороссийского наречия» (1863), М. Максимович показав цілковиту ненауковість цієї теорії. І зробив це так переконливо й дотепно, що фактично не залишив жодного шансу для відстоювання її достовірності.

Під час полеміки з М. Погодином М. Максимович у багатьох випадках звертався до українського фольклору як джерельного матеріалу аргументації та розвитку своїх положень. Так, у статті «Про народну історичну поезію в давній Русі» (1845), спрямованій проти намагання М. Погодіна довести в дусі норманістської теорії генетичну пов'язаність народної давньоруської історичної пісенності, в тому числі й «Слова о полку Ігоревім»⁵⁷, зі скандинавськими сагами, М. Максимович наголошує, що прямим запереченням такого погляду є великоруська, особливо українська, історична народна пісенність, в якій немає жодного сліду такого зв'язку. Далекі від саг, зокрема, козацькі історичні пісні, хоч Запоріжжя й Козацтво, які їх породили, були, за твердженнями М. Погодіна, «продовженням скандинавства».

Покликаючись на досвід українських історичних пісень і дум, учений також подає цікаві думки й спостереження про змінність фольклорних текстів у часі, взаємодію різних жанрів, згасання усної народної поезії з посиленням розвитку писемності, особливо в новітню добу, та інші моменти⁵⁸.

Загалом все це — лицарська постава М. Максимовича щодо наукового утвердження й захисту історичного простору для українознавства, зокрема і для української фольклористики, — чи не найзначущіша його заслуга. Він, зокрема, багато зробив і для того, щоб поза цим простором дослідницька увага не залишила політично відмежовані від основного етнокультурного материка України інші її частини — Галичину, Буковину й Закарпаття. Окрім згадуваних його висловлювань про історичну зумовленість спільності й однорідності народної мови й пісень Червоної-Галицької Русі з Наддніпрянською Україною, пильна увага вченого до цієї теми простежується в багатьох його працях. Зокрема, в спеціальній статті, присвяченій розгляді літературної творчості галицьких авторів⁵⁹ М. Максимович наголошує, що, незважаючи на політичні обставини, Галицька Русь, як і колись, залишається близькою для Києва — «на основі їхньої народної кровної єдності: оскільки корінний народ Червоної Русі і тепер той же, що й колись був, ця ж руська мова звучить за Дністром, що й на Дніпрі, тією ж мовою народна пісня озвучує Карпатські гори і лунає по українських степах та чорноморських берегах»⁶⁰. Вказуючи, що «жива література» в галичан може розвинути «тільки на їхній народній мові», радить галицьким письменникам вивчати цю мову в народних прислів'ях, приказках, казках і, особливо, в піснях, де народне слово «зацвіло з найбільшою силою і красою»⁶¹. З цього погляду він високо оцінює мову «Русалки Дністрової» (1837) та твори її головних авторів — М. Шашкевича, І. Вагилевича і Я. Головацького⁶².

В альманасі М. Максимовича «Киевлянин» 1850 року було надруковано статтю закарпатця Андрія Дешка «О Карпатской Руси», яка відкривала для тогочасного читацького загалу невідому, особливо з етнографічного погляду, землю закарпатської частини України⁶³. Тут також виразно проведено ідею етнокультурної спорідненості українців Закарпаття з населенням інших регіонів української землі.

Надзвичайно важливу й актуальну справу утвердження соборницької свідомості укра-

їнських учених і культурних діячів проводив М. Максимович і шляхом особистого листування. Уже від середини 30-х років XIX ст. він переписувався з галицькими науковцями і літераторами, в тому числі і з членами гуртка М. Шашкевича, всіляко заохочуючи їхню дослідницьку працю на полі історії рідного краю, етнографії, фольклористики та літературної творчості народною мовою.

У другій половині XIX ст. М. Максимович уже мало займався власне фольклористичними питаннями, залишивши, очевидно, цю сферу діяльності молодому поколінню української інтелігенції, зусиллями якої розгорталася, особливо в Києві, жвава праця над збиранням, дослідженням і виданням творів української усної народної словесності. Але і в той час у фольклористиці, як і в інших ділянках українознавства, він не переставав бути вченим високого рівня. Як зазначив О. Пипін, М. Максимович був «найбільш авторитетним представником південноруської історичної та етнографічної науки»⁶⁴.

У 1871 році в Києві було відзначено 50-літній ювілей наукової діяльності М. Максимовича, а 22 листопада 1873 року він відійшов у вічність на своїй Михайловій Горі, де й був похований.

Заслуга вченого-енциклопедиста М. Максимовича для української науки і взагалі для українства — велика і значуща. Свого часу деякі російські автори, які писали про М. Максимовича, применшували це його значення перебільшенням провеликоруської наукової орієнтації вченого, причому його прагнення служити «розумовою діяльністю» «землі своїх предків» трактувалося лише як додаток до цієї великоруської орієнтації «малоросійського відтінку» й елементів «чисто обласного характеру»⁶⁵. Радянські автори знову ж таки кривдили М. Максимовича замовчуванням чи запереченням його концепції Київсько-руської історії і прямої тяглості та пов'язаності з нею української культури й народної мови. І ті, й інші часто багатозначно натякали на лояльну позицію вченого щодо самодержавства й офіційної народності та

«благосклонного» ставлення до нього високопоставлених представників влади і російської науково-культурної еліти. Хоча це, як відомо, не захистило його від колізій і прикрощів у службовій кар'єрі та напастей і потерпання від цензури.

Властиво, замовчувалося і відсувалося в тінь те основне в діяльності М. Максимовича, на чому наголосив М. Грушевський: «Але кінець кінцем його найбільшим подвигом... було вияснення народної основи української історії, її тяглості і неперервності, і укріплення на сім ґрунті того переконання, що український народ — се дійсний будівничий великого тисячолітнього діла української історії, і одвічний господар української землі, політою його потом і кров'ю.

Сеї подвиг — не задавлений і не пережитий — ми всі, молоді й старі, повинні твердо пам'ятати, шанувати і любити»⁶⁶.

Великий сенс цього подвигу стосується, зокрема, й української фольклористики, особливо на стадії її становлення в першій половині XIX ст. Починання, ініцітиви М. Максимовича, його зразкові й широко резонансні свого часу в науковому світі збірники українських пісень, студії над ними та іншими видами усної народної словесності, важливі положення, ідеї, науково-методологічні орієнтири праці на цьому полі високо підняли престиж українського фольклору, служили прикладом і спонукаючим чинником для його збирання і дослідження. Вплив праць М. Максимовича, його науковий авторитет і особисті зв'язки з багатьма українськими діячами великою мірою спричинилися до розгортання фольклористичного руху в Україні, залучення до нього значного кола інтелігенції і формування перших осередків фольклористичної праці в Україні, в тому числі і в Галичині.

Своїми працями, науковим авторитетом Михайло Максимович торував дорогу для розвитку української фольклористики, розробляв історичні просторово-часові параметри її предметного поля, утверджував наукові засади праці на цьому полі. І сама особистість ученого на етапі становлення української на-

уки про усну народну словесність була направду ключовою.

¹ Цит. за: *Попов П.* Перший збірник українських народних пісень // Українські пісні, видані М. Максимовичем. Фотокопія з видання 1927 р. – К., 1962 – С. 303, 304.

² *Короткий В., Біленький С.* Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX століття. – К., 1999. – С. 106, 107.

³ *Попов П.* Перший збірник... – С. 319.

⁴ *Максимович М.* Дні і місяці українського селянина. – К., 2002. – С. 66.

⁵ Там само. – С. 71.

⁶ *Максимович М.* Предисловие // Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. – М., 1827. – С. XXXVI.

⁷ Там само.

⁸ *Максимович М.* Примечания // Малороссийские песни... – С. 217.

⁹ Там само. – С. 215.

¹⁰ *Максимович М.* Предисловие // Малороссийские песни... – С. X.

¹¹ Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. – Л., 1899. – Т. 1. – С. 55.

¹² Малороссийские песни... – С. 223.

¹³ *Попов П.* Перший збірник... – С. 305.

¹⁴ *Короткий В., Біленький С.* Михайло Максимович... – С. 96.

¹⁵ *Максимович М.* Предисловие // Украинские народные песни, изданные М. Максимовичем. Часть первая. – М., 1834. – С. III.

¹⁶ Там само. – С. III–IV.

¹⁷ Там само. – С. IV.

¹⁸ Там само. – С. V.

¹⁹ Там само. – С. VI–VII.

²⁰ Украинские народные песни... – С. 136.

²¹ Зокрема, в студії: *Данилов В.* Другий збірник українських пісень М. О. Максимовича з 1834 року // Україна. – 1929. – Кн. жовтень–листопад. – С. 14–30.

²² Там само. – С. 22.

²³ Цит. за: *Данилов В.* Другий збірник... – С. 23.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. – С. 23, 24.

²⁶ Телескоп (Москва). – 1834. – Ч. XXII. – № XXII. – С. 430–444; № XXV. – С. 506–526; № XXVIII. – С. 553–574.

²⁷ *Grabowski M.* Opieśniach ukraińskich: Z powodu wydanego pierwszego tomu zbioru gmianych pieśni ukraińskich, przez pana Maksymowicza w Moskwie 1834 roku // *Grabowski M.* Literatura i krytyka. Pisma. – Wilno, 1837. – Т. 1. – Cz. 2. – S. 5–136.

²⁸ Там само. – S. 72, 73.

²⁹ *Данилов В.* Другий збірник... – С. 27.

³⁰ Украинские народные песни. – М., 1834. – С. 68.

³¹ *Максимович М.* Предисловие // Украинские народные песни. – С. VI. Про ці галицькі видання згадує М. Максимович і в листі до редактора «Журнала Министерства народного просвещения» Костянтина Сербіновича від 5 червня 1834 року: «Так, например: мне бы весьма было любопытно получить две малороссийские грамматики, о выходе коих известили Вы в третьем № журнала; издание Галицких песен Вацлава как ни старался я получить, но не мог доселе» (*Короткий В., Біленький С.* Михайло Максимович... – С. 235, 236.

³² Украинские народные песни... – С. 68.

³³ *Максимович М.* Предисловие // Украинские народные песни. – С. VI.

³⁴ *Короткий В., Біленький С.* Михайло Максимович... – С. 235.

³⁵ *Грушевський М.* «Малороссийские песни» Максимовича і століття української наукової праці // Україна. – 1927. – Кн.. 6. – С. 4, 5.

³⁶ Там само.

³⁷ Песнь о полку Игореве, переложенная на украинское наречие // *Максимович М.* Українець. – М., 1859. – Кн. I. – С. 45.

³⁸ *Шульгин В. Я.* История университета святого Владимира (1834–1839). – СПб., 1860. – С. 121.

³⁹ *Максимович М.* История древней русской словесности. – К., 1839. – Кн. I. – С. 95.

⁴⁰ *Драгоманов М.* Промова про Максимовича. Сказана на загальних зборах членів Південно-західного відділу Географічного товариства в Києві 18 ст. листопада 1873 р. // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. – Л., 1899. – Т. 1. – С. 60.

⁴¹ Докладніше про це: *Короткий В., Біленький С.* Михайло Максимович... – С. 155–163.

⁴² Там само. – С. 153, 154.

⁴³ Сборник украинских песен, изданный Михаилом Максимовичем. Часть первая. – К., 1849.

⁴⁴ *Короткий В., Біленький С.* Михайло Максимович... – С. 165.

⁴⁵ Сборник украинских песен... – С. 1.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Москвитянин. – 1850. – Ч. V. – № 18. – С. 19–47 (Наука и искусства).

⁴⁸ *Максимович М.* Предисловие // Сборник украинских песен... – К., 1849. – С. 3.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само. – С. 4.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само. – С. 4, 5.

⁵³ Сборник украинских песен... – С. 95, 107.

⁵⁴ Русская беседа (Москва). – 1856. – Кн. 1. – С. 61–83; Кн. 3. – С. 73–108 (Смесь).

⁵⁵ Продовження праці стосовно розділу «Літо» (Червень) опублікував дослідник наукової спадщини М. Максимовича український фольклорист

і етнограф Павло Попов: «Дні і місяці українського селянина» М.О. Максимовича (неопублікована частина) // Мистецтво, фольклор, етнографія. – К., 1947. – Т. 1. – С. 220–252. Ще далі зрушив справу відтворення цілості авторського задуму на основі написаних фрагментів, заміток та інших збережених підготовчих матеріалів сучасний український дослідник В'ячеслав Гнатюк. Опрацьована ним і недавно видана книжка «Михайло Максимович. Дні і місяці українського селянина» (К., 2002) дає, поряд з українським перекладом опублікованої самим М. Максимовичем частини праці, і добре мотивовану архівними даними спробу реконструкції її наступних частин від червня до лютого, із залученням у примітках цікавого і науково цінного фольклорно-етнографічного матеріалу автора.

⁵⁶ Русский телеграф (Москва). – 1827. – Ч. XIII. – № 2. – С. 233.

⁵⁷ Максимович М. О народной исторической поэзии в древней Руси // Максимович М. Собрание

сочинений: В 3 т. – К., 1880. – Т. 3. – С. 482, 483.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Максимович М. О стихотворениях Червоно-русских // Киевлянин на 1841 год. Издал Михаил Максимович. – К., 1841. – С. 119–152.

⁶⁰ Там само. – С. 121.

⁶¹ Там само. – С. 141.

⁶² Там само. – С. 142–152.

⁶³ Дешко А. Н. О Карпатской Руси. Краткий этюд // Киевлянин на 1850 год. – Кн. 3. – С. 19–32. Ця стаття була передрукована і в деяких інших виданнях (Семейная библиотека. – Л., 1855; Киевская старина. – К., 1887).

⁶⁴ Пытин А. Н. История русской этнографии. – Т. III. Этнография малорусская. – СПб., 1891. – С. 37.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Грушевський М. «Малороссийские песни» Максимовича... – С. 13.